

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.8.07>

Albin Głowacki

POWSTANIE, ORGANIZACJA I DZIAŁALNOŚĆ WYDZIAŁU OPIEKI
SPOŁECZNEJ ZARZĄDU GŁÓWNEGO ZWIĄZKU PATRIOTÓW
POLSKICH W ZSRR (1943—1946)

Złożona sytuacja materialno-bytowa ludności polskiej, którą losy wojny rzuciły w głąb terytorium Związku Radzieckiego, powodowała, że problem roztoczenia nad nią opieki społecznej nabrał charakteru politycznego. Jego właściwe (na miarę posiadanych możliwości) rozwiązanie stało się najważniejszym — oprócz tworzenia wojska — zadaniem powołanego w 1943 r. Związku Patriotów Polskich w ZSRR. Jego I Zjazd obradował w Moskwie w dniach 9—10 czerwca 1943 r. W strukturze organizacyjnej Zarządu Głównego ZPP realizacja wspomnianego zadania spadła głównie na Wydział Opieki Społecznej¹. Rozpoczął on swoją działalność w zasadzie jeszcze przed formalnym powołaniem ZPP. Wynikało to z potrzeby przejmowania przezeń zapasów zagranicznych darów dobroczynnych, które pozostały po zlikwidowanych placówkach byłej Ambasady RP w ZSRR. Czyniono to przy pomocy radzieckich pracowników z „Uprosobtorga”². ZPP był reprezentowany w tej akcji przez dwóch generalnych inspektorów — Bolesława Drobnera i Andrzeja Witosę³. W tym okresie przedsięwzięto również pewne kroki dla nakreślenia przyszłych zadań i organizacji opieki społecznej. Kwestie te

¹ Oficjalnie Polacy objęci byli ponadto ustawową opieką radziecką, por.: Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), *Związek Patriotów Polskich w ZSRR 1943—1946* (dalej ZPP), sygn. 756, k. 35—36.

² „Uprosobtorg”, czyli Urząd Handlu Wyodrębnionego czy inaczej „Urząd zaopatrywania Polaków, ewakuowanych z zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi oraz z Polski” przy Ludowym Komisariacie Handlu ZSRR został powołany na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 21 maja 1943 r. Miał on za zadanie rozdział zagranicznych darów dobroczynnych, które napłynęły dla obywateli polskich w ZSRR.

³ Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (dalej CAKC), *Związek Patriotów Polskich w ZSRR* (dalej ZPP), sygn. 216/1, k. 1; B. Drobner, *Bezustanna walka. Wspomnienia 1936—1944*, t. 3, Warszawa 1967, s. 175, 178.

zostały przedyskutowane w szerszym gronie podczas informacyjnego zebrania delegatów na I Zjazd ZPP — 5 czerwca 1943 r.⁴ Uznano wówczas, że rozproszenie elementu polskiego na rozległym obszarze ZSRR, przy równoczesnym braku aparatu technicznego ZPP, uniemożliwia przejęcie spraw opieki wyłącznie przez obywateli polskich. W tej sytuacji oceniono jako dobre rozwiązanie fakt utworzenia „Uprosobtorga”. Polskie Komitety, które miały działać w jego strukturze, widziano jako czynnik inicjatywny, opiniodawczy i kontrolujący. Na omawianym zebraniu zaprojektowano też kolejność udzielania pomocy, eksponując na czoło potrzeby rodzin wojskowych, obarczonych dziećmi oraz niezdolnych do pracy. Wskazywano na konieczność przejęcia istniejących placówek opiekuńczych, zorganizowanych przez byłą ambasadę polską oraz dotarcia z pomocą do najdalszych skupisk rodaków. Podkreślano potrzebę zatrudniania obywateli polskich zgodnie z ich kwalifikacjami. Mocno eksponowano społeczny charakter pomocy oraz polityczną doniosłość publicznej jej kontroli. Sugestie te znalazły odbicie w obradach i decyzjach I Zjazdu ZPP⁵, co bardzo podniosło rangę pionu opieki społecznej w całokształcie działalności Związku.

Na mocy uchwał Zjazdu utworzony został m. in. właśnie Wydział Opieki Społecznej. Jego zadaniem było współdziałanie z władzami radzieckimi w sprawach organizacji polskich instytucji opiekuńczych i nadzoru nad nimi oraz w kwestiach organizacji różnorodnych form pomocy materialnej dla Polaków w ZSRR (opieka nad rodzinami wojskowych, niezdolnymi do pracy, dziećmi, ochrona zdrowia, pośrednictwo pracy)⁶. Te zadania ujęte zostały ponadto w uchwałach Zjazdu w sprawach opieki społecznej oraz w sprawach kulturalno-oświatowych⁷. Uznano, że „pomoc powinna być udzielana na równych prawach wszystkim uchodźcom polskim w ZSRR, bez względu na pochodzenie, przekonania polityczne, bez względu na to, czy posiadają oni dokumenty stwierdzające radziecką czy też polską przynależność państwową”⁸.

W sumie Zjazd nakreślił jedynie ogólne sugestie co do kierunku i form działalności opiekuńczej. Wydaje się, że zbyt mocno powiązał je z funkcjonowaniem radzieckich instytucji, zwłaszcza „Uprosobtorga”. Spowodowało to początkowo jednostronne nastawienie się czynników polskich w realizacji wspomnianych zadań, wyrażające się głów-

⁴ CAKC, ZPP, sygn. 216/1, k. 1—3.

⁵ *Ibidem*, sygn. 216/2, k. 1—45, 114—117, 126—128, 142—144.

⁶ *Ibidem*, k. 114, 115.

⁷ *Ibidem*, k. 37, 126—128, 142—144.

⁸ *Ibidem*, k. 127.

nie w rozdawnictwie darów dobroczynnych. Dopiero z upływem czasu rozszerzono zakres formy opieki, m. in. poprzez samopomoc.

- Na to ostatnie zagadnienie zwrócili także uwagę uczestnicy Plenum ZG ZPP 13 kwietnia 1944 r. Krytycznie oceniona została wówczas m. in. dotychczasowa praca WOS. W przyjętej rezolucji zalecili rozszerzenie opieki społecznej, podjęcie starań o uzyskanie wsparcia z nowych źródeł oraz wypracowania innych form pomocy i samopomocy⁹.

Dużo troski o właściwe oblicze działania WOS wykazywało od 1944 r. Prezydium ZG, które dość często na porządku swych obrad umieszczało jego sprawy oraz zapraszało do dyskusji przedstawicieli tego Wydziału. Od marca 1944 r. nadzór nad WOS powierzono z ramienia Prezydium zastępcy przewodniczącego — A. Witosowi¹⁰.

Prezydium ZG, występując jako instancja nadrzędna, polecało WOS doskonalić i rozbudowywać strukturę organizacyjną aparatu opieki; omawiało memoriały, skierowane do władz radzieckich, dotyczące pomocy dla ludności polskiej; nadzorowało przebieg planowego przesiedlenia obywateli polskich w 1944 r. oraz akcję pomocy dodatkowej, przyznanej przez rząd radziecki 5 kwietnia 1944 r. Poza tym wysłuchiwało bieżących sprawozdań WOS i oceniało jego pracę¹¹. W końcowym okresie pracy (1945—1946) wiele czasu poświęcało akcji repatriacyjnej, która była ostatnim akordem działalności pionu opieki społecznej¹². Mimo jednak rzeczywiście dość częstego zainteresowania ze strony Prezydium ZG sprawami pomocy dla ludności polskiej w ZSRR, Wydział Opieki Społecznej musiał liczyć głównie na siły, inwencję i zdolności organizacyjne swoich pracowników. Od nich przecież i od kierowanego przez WOS aparatu terenowego zależało w jakim stopniu sytuacja bytowa wychodźstwa polskiego ulegnie realnej poprawie i w czym konkretnie wyrażać się będzie pomoc dla niego.

Realizując uchwały Zjazdu, Prezydium ZG już 12 czerwca 1943 r. dokonało obsady kierownictw Wydziałów. WOS powierzono wtedy czasowo dr. B. Drobnerowi (planowano znaleźć innego kandydata). Równoległe z tym stanowiskiem piastował on z ramienia ZPP funkcję generalnego inspektora „Uprosobtorga”¹³. Nie było to najszcześniejsze rozwiązanie, gdyż trudno mu było pogodzić pracę na tych dwóch stanowiskach, zwłaszcza że dużo czasu zabierały mu służbowe wyjazdy w teren. Ucierpiał na tym WOS, który do września 1943 r. praktycz-

⁹ *Ibidem*, sygn. 216/6, k. 2—79, 111—115.

¹⁰ *Ibidem*, sygn. 216/9, k. 11.

¹¹ Por. *ibidem*, k. 3—6, 8, 11, 15, 20, 25, 26, 28, 28a, 50, 68, 69, 87, 88, 91, 99.

¹² *Ibidem*, sygn. 216/10, k. 53, 73, 74, 80, 108, 109, 111, 124, 129, 145, 154, 155; sygn. 216/11, k. 1, 2, 15, 16, 19, 22, 23, 33, 34, 37, 114.

¹³ *Ibidem*, sygn. 216/2, k. 114; sygn. 216/9, k. 2; Drobner, *op. cit.*, s. 181.

nie nie został jeszcze w ogóle zorganizowany. Nie znaczy to jednak, że nie funkcjonowała jeszcze opieka nad ludnością polską. Sprawowały ją wówczas poszczególne bazy „Uprosobtorga”, rozdzielając pomoc potrzebującym.

Najważniejszym zadaniem ZPP było w tym okresie tworzenie Wojska Polskiego, nic więc dziwnego, że inne sprawy zostały w szerszym wymiarze podjęte nieco później.

Dla WOS przełomem stało się objęcie kierownictwa przez inż. Jana Grubeckiego (od 2 września 1943 r.), oddelegowanego w tym celu z 1 Dywizji im. T. Kościuszki¹⁴. Za jego m. in. sprawą rozumiano jak ważnym czynnikiem w pracy jest sprawna działalność i właściwa struktura organizacyjna aparatu opieki, zarówno na szczeblu centralnym, jak i w terenie. Chociaż początek jego kierownictwa był pod tym względem trudny, wkrótce udało mu się utworzyć od podstaw WOS i nadać mu właściwy styl i kierunek pracy. Jego zasługą jest również współdziałanie w zbudowaniu terenowego aparatu opieki oraz w przeprowadzeniu najważniejszych w latach 1943—1944 akcji opiekuńczych ZPP (dodatkowa pomoc radziecka z 5 kwietnia 1944 r., częściowe przesiedlenie ludności polskiej), Baza WOS, którą pozostawił po sobie funkcjonowała bez większych zmian aż do momentu likwidacji ZPP w ZSRR.

Braki kadrowe uniemożliwiały na początku rozwinięcie przez WOS szerszej pracy i były powodem opóźnień w załatwianiu różnych spraw. Rzutowało to również na ocenę jego działalności i wywoływało niezadowolone w terenie.

W okresie od września 1943 r. do kwietnia 1944 r. WOS dysponował średnio — łącznie z kierownikiem — zaledwie trzema osobami. Bywały i takie miesiące, kiedy kierownik pracował sam. Jeśli zważyć, że we wspomnianym okresie należało rozpatrzyć ponad 10 tys. podań, można więc wyobrazić sobie skalę trudności technicznych i ogrom zadań, jakim musiał podołać ten Wydział¹⁵. Dodajmy, że poprawie jakości jego pracy nie sprzyjały dość częste, początkowo, zmiany personalne.

J. Grubecki dostrzegał pilną potrzebę uregulowania tych spraw i opracował projekty struktury organizacyjnej WOS. Uwzględniając jego propozycje, Prezydium ZG dokonało 25 lutego 1944 r. reorganizacji i rozbudowy WOS oraz przydzieliło mu 12 etatów¹⁶. Ponowne omówienie tego problemu nastąpiło na zebraniu Prezydium — 21 mar-

¹⁴ AAN, ZPP, 196, s. 45, 48.

¹⁵ CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 7—8; „Nowe Widnokręgi” 1943, nr 21, s. 16.

¹⁶ CAKC, ZPP, sygn. 216/9, k. 5, 6, 9.

ca 1944 r. WOS otrzymał wówczas do dyspozycji 15 etatów¹⁷. Wykorzystanie ich w całości nie było wszakże sprawą prostą, stąd na dzień 31 marca tegoż roku Wydział posiadał obsadę tylko 9 stanowisk pracy¹⁸. Nieco lepiej było w okresie późniejszym. W takiej sytuacji realizacja odpowiedzialnych zadań, stojących przed WOS, nadal napotykała na trudności natury kadrowo-technicznej.

W rezultacie ustalenia struktury organizacyjnej — WOS został podzielony w marcu 1944 r. na kierownictwo i cztery sekcje: instruktażu i kontroli w terenie, statystyki i propagandy opieki, kontroli i organizacji oraz pomocy rodzinom poległych, inwalidom i chorym¹⁹. Od 12 maja 1944 r. obowiązywała jednak nieco zmieniona organizacja WOS²⁰. Wyodrębniono w nim wówczas kierownictwo Wydziału (kierownik, zastępca, sekretarz Wydziału, sekretarz techniczny), kartotekę (dwóch pracowników), sekcję do spraw pomocy po linii „Uprosobtorga”, „Kompoldietu”²¹ i władz radzieckich (kierownik, referent), sekcję pomocy rodzinom poległych, (rodzinom wojskowych — AG) i inwalidom (kierownik, referent), sekcję archiwum, statystyki i propagandy (kierownik, referent statystyki i maszynistka).

Ten wewnętrzny podział pracy przetrwał w WOS, w zasadzie bez większych zmian, do końca jego działalności. Oczywiście, w miarę likwidacji ZPP, podlegała stopniowo redukcji także obsada personalna komórek WOS²².

Sprawna i szybka obsługa terenu była uwarunkowana nie tylko uporządkowaniem kwestii organizacji wewnętrznej WOS, uchwaleniem jego regulaminu²³, ale także zapewnieniem jego personelowi w miarę znośnych warunków pracy. Z tym były jednak określone kłopoty. Aż dziw, że do końca marca 1944 r. nie przydzielono WOS dostatecznej ilości niezbędnych środków technicznych. Brakuje wprawdzie dokład-

¹⁷ *Ibidem*, k. 17; sygn. 216/47, k. 16.

¹⁸ *Ibidem*, sygn. 216/47, k. 18; por. też sygn. 216/6, k. 28—29.

¹⁹ *Ibidem*, sygn. 216/47, k. 16, 18.

²⁰ AAN, ZPP, 194, *Rozkaz dzienny nr 201*, nlb. W sprawozdaniu WOS z 1 września 1944 r. wymienia się wprawdzie trzy referaty: spraw inwalidzkich, opieki nad chorymi i organizacyjny (AAN, ZPP, 756, k. 79—80), ale wydaje się, iż takie nazewnictwo wystąpiło tylko w tym miejscu. Autorowi nie udało się odnaleźć rozkazów organizacyjnych, które potwierdzałyby taką strukturę WOS.

²¹ „Kompoldiet” — „Komitet do spraw dzieci polskich w ZSRR” utworzony został przy Ludowym Komisariacie Oświaty RFSRR na mocy uchwały rządu ZSRR z 30 czerwca 1943 r. Jego zadaniem było organizowanie, przy współpracy z ZPP, szkolnictwa i instytucji opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci polskich w ZSRR.

²² Por. AAN, ZPP, 194, s. 16, 36 oraz rozkazy personalne w CAKC, ZPP, sygn. 216/18.

²³ Por.: CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 16—17.

niejszych informacji na ten temat, jednak o skali potrzeb w tym względzie niech świadczy fragment sprawozdania J. Grubeckiego z pracy WOS. Domaga się on w nim — być może na wyrost — przyznania Wydziałowi trzypokojowego lokalu, dwóch aparatów telefonicznych, maszyny do pisania, pieczęci, 5 skrzynek dla kartoteki, 10 tys. arkuszy kartoteki, 8 biurków, 7 stołów, 4 szaf, 21 krzeseł, kałamarzy, skoroszytów, map ZSRR itp.²⁴ Jak możliwa była praca WOS bez tych środków — trudno zrozumieć. Być może zamówienie to związane było z planowanym przeniesieniem Wydziału do nowego gmachu²⁵.

WOS spośród całego aparatu centralnego ZG ZPP, należał do Wydziałów najdłużej pracujących. Według stanu na 6 lipca 1946 r. zatrudniał jeszcze 6 pracowników²⁶. O ostatecznym zlikwidowaniu jego spraw poinformowano na końcowym posiedzeniu Komisji Likwidacyjnej ZPP 5 grudnia 1946 r. Odpowiednia dokumentacja i sprawozdanie przekazane zostały przez WOS właściwym wydziałom Ambasady RP w Moskwie²⁷.

Na podstawie dostępnego materiału archiwalnego można stwierdzić, że do września 1943 r. działalność WOS, a ściślej jego kierownika B. Drobnera, polegała głównie na objęździe baz „Uprosobtorga”, ich kontroli oraz tworzeniu w odwiedzanych miejscowościach zarządów ZPP i Komisji Opieki Społecznej²⁸. Taka forma pracy wynikała z przekonania, iż opieka społeczna nad ludnością polską w ZSRR wyrażać się będzie w rozdziale osobom i instytucjom zagranicznych darów dobroczynnych poprzez sieć baz i składów „Uprosobtorga”. Do akcji tej planowano przystąpić najdalej w tydzień po Zjeździe ZPP, a więc jeszcze w czerwcu 1943 r.²⁹ Brak własnego aparatu ZPP przesunął nieco w czasie te zamierzenia. Zarazem trudno było wtedy przypuszczać, iż napływ darów ustanie i trzeba będzie przestawić się na tory samopomocy oraz szukać innych źródeł w celu uzyskania nowych środków. Już jednak od czasu objęcia kierownictwa WOS przez J. Grubeckiego wykształciły się cztery główne nurty pracy tego Wydziału:

- 1) udzielanie pomocy indywidualnej petentom z terenu i z Moskwy;
- 2) uporządkowanie statystyki i ewidencji ludności polskiej w ZSRR;

²⁴ *Ibidem*, k. 18—19.

²⁵ *Ibidem*, k. 17.

²⁶ *Ibidem*, sygn. 216/11, k. 39.

²⁷ *Ibidem*, sygn. 216/10, k. 111; sygn. 216/11, k. 116.

²⁸ AAN, ZPP, 1018, k. 59; sygn. 1062, s. 79; sygn. 1107, s. 255; „Wolna Polska” 1943, nr 28, s. 4; Drobner, *op. cit.*, s. 178, 181.

²⁹ CAKC, ZPP, sygn. 216/1, k. 1.

3) działalność organizatorsko-informacyjna i instruktażowo-kontrolna dla potrzeb terenu;

4) starania u centralnych władz radzieckich o zgodę na uzyskanie zaproponowanych form pomocy i udział w jej realizacji.

Wyszczególnione kierunki pracy były realizowane przez wspomniane już sekcje WOS³⁰.

Udzielanie pomocy indywidualnej dominowało w WOS głównie w latach 1943—1944. Jest to zrozumiałe, jeśli zważy się, iż sieć terenowych KOS i Zarządów ZPP nie była wówczas dostatecznie rozwinięta, a na bazach „Uprosobtorga” były jeszcze zapasy towarów. W tej sytuacji lawina próśb o pomoc od żołnierzy i oficerów, instytucji oraz cywilnych obywateli polskich z głębi terytorium ZSRR, a później także z PKWN kierowana była do Moskwy. O rozmiarach tego zjawiska niech świadczy fakt, że przykładowo w okresie od 2 września 1943 r. do 31 marca 1944 r. napłynęło do WOS 10 600 różnego rodzaju podań. Sposób ich załatwiania zależał, rzecz jasna, od możliwości Wydziału i rodzaju sprawy. Część próśb realizowano poprzez wystąpienie z odpowiednimi wnioskami do centrali „Uprosobtorga” i baz; w innych przypadkach wysyłano depesze lub pisma interwencyjne do partyjnych i administracyjnych władz radzieckich. Zdarzało się również odmowne załatwianie podań z powodu braku adresu lub braku uzasadnienia potrzeby pomocy, jak też — szczególnie od końca 1944 r. — z powodu braku środków. O podjętych decyzjach WOS zawiadamiał zainteresowanych i dowództwo Wojska Polskiego (w przypadku rodzin wojskowych)³¹.

Rola Wydziału w przydziale pomocy indywidualnym petentom malała wraz z rozbudową sieci terenowych Komisji Opieki Społecznej, które stopniowo przejmowały na siebie załatwianie podań od wnioskodawców³². Od czerwca 1944 r. obowiązującą zasadą stało się, że rozpatrywanie próśb osób zainteresowanych będzie mieć miejsce na

³⁰ Ewentualne sprawozdania tych sekcji nie zachowały się, stąd wydaje się celowe omówić działalność WOS wg głównych nurtów jego pracy.

³¹ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 7—8, 11, 13; sygn. 216/24, k. 64; sygn. 216/8, k. 3; AAN, ZPP, 100, s. 42; sygn. 695, k. 64; sygn. 753, k. 22; sygn. 760, k. 41; sygn. 765, s. 45; sygn. 783, s. 8; sygn. 785, s. 42; sygn. 842, s. 2; sygn. 886, k. 13; sygn. 27, s. 93; AAN, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* (dalej PKWN), sygn. 1/17, k. 81, 99, 102, 107, 140, 162; Centralne Archiwum Wojskowe, Ludowe Wojsko Polskie, 1 *Dywizja Piechoty*, teczka 552, s. 136; ibidem, 2 *Dywizja Piechoty*, teczka 239, s. 147; „Na Zachód” 1944, nr 69, s. 2, nr 70, s. 2; „Nowe Widnokregi” 1943, nr 21, s. 16; „Zwycięzimy” 1943, nr 86, s. 2.

³² O Komisjach Opieki Społecznej patrz dalej.

szczeblu odpowiednich, lokalnych zarządów ZPP lub KOS³³. Były one bardziej niż WOS zorientowane w rzeczywistej sytuacji bytowej i potrzebach petentów oraz teoretycznie mogły szybciej realizować pomoc. Z tych to względów rozwiązanie to ocenić należy jako zasadne i słuszne. Zdarzało się jednak potem i tak, że rejon pominięty w rozdziale przez Obwodową KOS przesyłał swe podania do ZG ZPP³⁴. W zasadzie WOS interweniował u odpowiednich władz radzieckich tylko w wyjątkowych wypadkach: wtedy, gdy na terenie, z którego pochodziło podanie, nie istniały organizacje ZPP i KOS. Wszelkie inne prośby o pomoc indywidualną były odsyłane do rozpatrzenia przez właściwe instancje niższego szczebla³⁵. Wielokrotnie informowano przy tym pisemnie petentów, do kogo na swoim terenie winni kierować się po pomoc³⁶. Nadal jednak udzielano w indywidualnym trybie materialnego wsparcia przez WOS rodzinom wojskowych, poległych i inwalidom³⁷. Pewna zmiana w omówionym sposobie załatwiania spraw nastąpiła w 1945 r. Związane to było z rozpoczęciem indywidualnych wyjazdów do kraju, z głębi terytorium ZSRR (na podstawie wiz). Odzieżową i żywnościową pomoc dla wracających do Polski czerpano wtedy z funduszy Ambasady RP w Moskwie. Należy podkreślić, że tzw. dzikich repatriantów (wyjeżdżających na własną rękę) w zasadzie nie wspierano materialnie.

Określenie globalnych rozmiarów tej pomocy jest trudne ze względu na fragmentaryczny charakter źródeł. Przykładowo można podać, iż w okresie od 1 lipca do 8 sierpnia 1945 r. załatwiono 909 podań. Z magazynów wydano wówczas 1060 przedmiotów, a 112 osób otrzymało żywność i papierosy. Z kolei od 15 sierpnia do 5 listopada tegoż roku przyznano odzież i artykuły spożywcze w 2079 przypadkach³⁸.

WOS udzielał pomocy materialnej nie tylko za pośrednictwem baz „Uprosobtorga”. Znane są liczne przykłady zaopatrywania inwalidów — rekonwalescentów, po ich wyjściu ze szpitali moskiewskich. Otrzymywali oni m. in. dla siebie i rodzin odzież, artykuły żywnościowe, a niejednokrotnie także zasiłki pieniężne, protezy i pisma o pomoc do różnych władz³⁹.

³³ AAN, ZPP, sygn. 753, k. 22; sygn. 756, k. 79; sygn. 826, s. 2; sygn. 955, k. 8, 24; sygn. 978, s. 49; sygn. 1406, s. 1; sygn. 1362, s. 149; „Nowe Widnokreği” 1943, nr 21, s. 16; por. też CAKC, ZPP, sygn. 216/8, k. 8.

³⁴ AAN, ZPP, 1041, s. 59—60.

³⁵ *Ibidem*, sygn. 756, k. 79; sygn. 800, s. 12; sygn. 886, k. 13.

³⁶ Por. AAN, ZPP, 26, s. 102.

³⁷ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 76.

³⁸ *Ibidem*, k. 76, 148, 151.

³⁹ *Ibidem*, k. 76, 145, 151; sygn. 216/47, k. 12; AAN, ZPP, 599, s. 3, 5.

Zagadnienie opieki nad inwalidami stanowiło jeden z ważniejszych nurtów działania WOS. Specjalna jego sekcja zajmowała się bowiem funkcjonowaniem polskich domów inwalidów, interweniowała u właściwych władz w terenie w sprawie umieszczenia w nich Polaków, czy odpowiedniego zaopatrywania tych placówek i ich kontroli przez lokalne Wydziały Ubezpieczeń Społecznych Komitetów Wykonawczych Rad⁴⁰. Równocześnie przesyłała im pomoc materialną z Moskwy. Poza tym WOS podjął w marcu 1944 r. starania u władz radzieckich o reorganizację istniejących polskich domów inwalidów i tworzenie nowych oraz zapewnienie ich pensjonariuszom możliwości dalszej nauki, pracy, zabezpieczenia w protezy i renty inwalidzkie. Część z tych postulatów uzyskano na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 5 kwietnia 1944 r.⁴¹

Z innych form działania WOS warto wspomnieć jego pośrednictwo w umieszczaniu w szpitalach ciężarnych kobiet z 1 Dywizji Piechoty (1943—1944), wydawanie potrzebującym lekarstw i okularów oraz uzyskanie dla pewnej ilości osób — w Ludowym Komisariacie Ochrony Zdrowia ZSRR lub w terenie — skierowań do sanatoriów i domów wypoczynkowych⁴².

Oprócz wymienionych, z systemu pomocy doraźnej WOS korzystali przejeżdżający przez Moskwę zdemobilizowani żołnierze i oficerowie polscy z Armii Polskiej w ZSRR i Armii Czerwonej, amnestiowani, inwalidzi wracający do kraju, jak również grupy zawodowe z Polski, służbowo goszczące w stolicy Kraju Rad⁴³. WOS udzielał materialnego wsparcia, zwłaszcza w 1945 r., również pracownikom centralnego aparatu ZPP, aktywowi terenowemu, uczestnikom kursów nauczycielskich w Zagorsku (ponad 60 km na północny wschód od Moskwy) i in.⁴⁴

Dla poszczególnych obwodów przeznaczał WOS pewną pomoc ze swych rezerw także przy okazji służbowego pobytu ich przedstawicieli w Moskwie; zdarzało się również, iż wzywał ich do siebie po jej odbiór⁴⁵. Realizacja przez WOS doraźnej pomocy była możliwa dlatego, że dysponował on własnym składem⁴⁶.

⁴⁰ AAN, ZPP, 756, k. 79; por. CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 124.

⁴¹ AAN, ZPP, 13, k. 49; sygn. 756, k. 15; CAKC, ZPP, sygn. 216/6, k. 73.

⁴² CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 76, 151; sygn. 216/47, k. 13; AAN, ZPP, 756, k. 17, 79; sygn. 760, s. 106.

⁴³ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 148, 151.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 76, 148; por. też AAN, ZPP, 77, s. 46; sygn. 760, s. 71.

⁴⁵ AAN, ZPP, 760, s. 32, 71, 113; sygn. 956, s. 92—93; sygn. 1207, s. 77.

⁴⁶ W 1945 r. kierowała nim Irena Szczyrko, następnie Jakub Finkelstein. W sierpniu 1945 r., gdy zmalały zapasy towarów, a także ze względów politycznych, Prezydium ZG postanowiło połączyć istniejące dotąd odrębnie składy WOS i Komitetu

Udzielanie pomocy indywidualnej na podstawie tysięcy listów—po-
dań z terenu wymagało uporządkowania ewidencji. W tym celu od
1 stycznia 1944 r. zaprowadzono w WOS m. in. odpowiednią kartotekę
i alfabetyczne spisy osób, którym udzielono pomocy⁴⁷. Jednocześnie
dużo starań włożono w uzyskanie dokładnych danych o liczebności
i sytuacji wychodźstwa polskiego w ZSRR, szczególnie rodzin wojsko-
wych, dzieci, inwalidów i starców. Temu celowi służyło m. in. opra-
cowanie i rozesłanie w teren ankiet w sprawie żłobków, domów dziec-
ka i domów inwalidów oraz egzekwowanie danych statystycznych
w sprawozdaniach z pracy terenu⁴⁸. Umożliwiło to następnie podjęcie
kroków w celu przyścia z konkretną pomocą.

Przy współudziale Wydziału Wojskowego ZG sporządzono w WOS
specjalny rejestr poległych. Ich rodzinom wysyłano zasiłek pieniężny⁴⁹.
Dużym ułatwieniem w pracy z terenem było dla WOS posiadanie ewi-
dencji i adresów Komisji Opieki Społecznej⁵⁰.

Formy, rozmiary, jakość oraz powodzenie akcji opiekuńczej ZPP
zależały w stopniu decydującym od funkcjonowania terenowych ogni-
w Związku. Rozumiejąc konieczność możliwie szybkiego ich tworzenia,
zwłaszcza Komisji Opieki Społecznej, WOS wykorzystywał w tym celu
łamy prasy i radio oraz wyjazdy służbowe instruktorów Wydziału
Organizacyjnego ZG, którym zlecał określone zadania⁵¹.

Tworzenie lokalnych KOS odbywało się również w ten sposób, że
WOS udzielał pisemnych pełnomocnictw (wraz z odpowiednią instruk-
cją) wskazanym przez innych ludziom godnym zaufania⁵². W trakcie
akcji przesiedleńczej (1944 r.) WOS czynił odpowiedzialnymi za orga-
nizację aparatu opieki na nowym terenie wsiedlenia osoby realizujące
z ramienia ZG to przedsięwzięcie⁵³.

W powołaniu Obwodowej KOS w Moskwie osobiście uczestniczył
kierownik WOS — J. Grubecki, który następnie, przez pewien czas,
blisko z nią współpracował⁵⁴.

Organizacyjnego Żydów Polskich w ZSRR przy ZG ZPP w jeden — centralny.
Wskutek sprzeciwu KOZP uchwała ta nie została zrealizowana, patrz CAKC, ZPP,
sygn. 216/10, k. 73, 76, 79, 108, 111; sygn. 216/11, k. 33, 114; AAN, ZPP, 287, k. 63.

⁴⁷ CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 8.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 11—13, 16, 18; AAN, ZPP, 70, s. 8; sygn. 91, s. 15.

⁴⁹ AAN, ZPP, 617, k. 5—6, 16—60; sygn. 694, nlb; sygn. 695, k. 131, 142; CAKC,
ZPP, sygn. 216/10, k. 51, 76, 151; sygn. 216/47, k. 12.

⁵⁰ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 149.

⁵¹ AAN, ZPP, 7, k. 29; CAKC, ZPP, sygn. 216/9, k. 25; sygn. 216/47, k. 10.

⁵² AAN, ZPP, 160, s. 175; sygn. 753, k. 17; sygn. 767, s. 22.

⁵³ CAKC, ZPP, sygn. 216/9, k. 25; AAN, ZPP, 756, k. 81.

⁵⁴ CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 14.

Równoległe do tych działań WOS inspirował pracę terenu oraz kierował nią przy pomocy pisemnych wskazówek. Tylko do końca marca 1944 r. opracował i wysłał podległym ogniowom 5 instrukcji, zaś w prasie i poprzez radio opublikował i ogłosił 16 artykułów i informacji⁵⁵. Podobnie było również w okresie późniejszym.

Instrukcje WOS, przesyłane pocztą lub przekazywane telegraficznie, obejmowały szeroki zakres problemów, stanowiąc podstawowe, oprócz prasy, źródło bieżącej informacji o systemie funkcjonowania opieki. Kilkakrotnie wyjaśniano w nich zasady wyborów, rolę, zadania i sposób działania KOS w terenie, ilustrując to konkretnymi przykładami⁵⁶. Omawiano też tryb, zasady i kolejność rozdziału pomocy na podstawie indywidualnych podań⁵⁷. Popularyzowano ideę samopomocy i potrzebę wykorzystania lokalnych możliwości w celu polepszenia sytuacji wychodźstwa polskiego⁵⁸. Szeroko wyjaśniano sposób i zasady realizacji dodatkowej pomocy radzieckiej z 5 kwietnia 1944 r. oraz planowych przesiedleń w 1944 r.⁵⁹ Informowano o tym, jak dokonać rozdziału zagranicznych paczek, nie podjętych przez adresatów i następnie przejętych przez ZG ZPP w celu przesłania w teren⁶⁰. Wreszcie, przed repatriacją, apelowano o zakładanie indywidualnych ogrodów i gospodarstw pomocniczych, które miały zapewnić dodatkowe zaopatrzenie w żywność oraz walczyć z „dziką repatriacją” (samowolne wyjazdy do kraju)⁶¹. Opracowano również szczegółową instrukcję o roli ZPP i KOS w akcji repatriacyjnej oraz w zbiorce środków na Fundusz Repatriacyjny, służący realizacji zakupów odzieży i artykułów spożywczych⁶². Równocześnie wyjaśniano dokładnie zasady umowy o opcji i repatriacji z 6 lipca 1945 r. oraz poddano do dyskusji problematykę przygotowania medyczno-sanitarnej strony powrotu do kraju⁶³. W sumie więc instrukcje WOS były dobrym przewodnikiem w działalności terenu, gdyż obejmowały cały wachlarz zagadnień, którymi on żył i w rozwiązaniu których liczył na pomoc centrali ZPP w Moskwie. Opracowane niejednokrotnie na bazie pionierskich doświadczeń nie-

⁵⁵ *Ibidem*, k. 16; „Nowe Widnokregi” 1943, nr 21, s. 16; „Wolna Polska” 1943, nr 36, s. 4, nr 9/1944, s. 4.

⁵⁶ AAN, ZPP, 74, s. 31; sygn. 753, k. 9, 22, 29; sygn. 756, k. 50—57, 133; sygn. 886, k. 1—2; sygn. 955, k. 6, 24.

⁵⁷ *Ibidem*, sygn. 753, k. 4—6, 37, 45.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 23—25.

⁵⁹ *Ibidem*, sygn. 13, k. 3—7, 16—17; sygn. 753, k. 1—3, 31, 35.

⁶⁰ *Ibidem*, sygn. 756, k. 124.

⁶¹ *Ibidem*, sygn. 753, k. 43.

⁶² *Ibidem*, sygn. 8, k. 24—31, 41—42, 49—50.

⁶³ *Ibidem*, k. 54—57.

których ośrodków, pozwalały w krótkim czasie spopularyzować nowe formy działania na pozostałym obszarze.

WOS utrzymywał w sprawach opieki głównie korespondencyjny kontakt z Obwodowymi Zarządami ZPP i Obwodowymi Komisjami Opieki Społecznej. W oparciu o otrzymywane od nich tą drogą sprawozdania uchwalał rezolucje, dotyczące oceny ich pracy, udzielał odpowiednich wskazówek, formułował polecenia, a w razie potrzeby — podejmował interwencje⁶⁴. Kontaktował się również bezpośrednio z przedstawicielami obwodów, którzy przyjeżdżali do Moskwy służbowo w różnych sprawach⁶⁵. Zdarzało się jednak, zwłaszcza przy okazji zmian personalnych w WOS, że kontakt ten rozluźniał się. W trosce o dobro sprawy eliminowano chwilowe niedociągnięcia na tym polu⁶⁶.

Inną formą kontaktu WOS z niższymi ogniwami były wyjazdy instruktorów i pracowników tego Wydziału w teren. Stanowiły one albo reakcję na sygnały o nieprawidłowościach w pracy KOS (zgłaszane często osobiście), albo też wynikały z potrzeby instruktażu, lustracji lub tworzenia sektora opieki w terenie. Z tych powodów odnotowujemy niejednokrotnie obecność wspomnianych osób na posiedzeniach Zarządów ZPP i konferencjach aktywu organizacji⁶⁷.

WOS sprowadzał początkowo zadania KOS do funkcji rozdzielczych, widział je bowiem jako rejonowe i obwodowe odpowiedniki Komisji Współpracy, działających przy bazach „Uprosobtorga”⁶⁸. Z czasem okazało się, iż rola KOS w praktyce znacznie się rozszerzyła. Lokalne potrzeby terenu spowodowały inicjowanie przezeń szeregu akcji samopomocowych, które następnie, jak już wspomniano, były popularyzowane przez WOS w artykułach i instrukcjach⁶⁹. Przy okazji warto nadmienić, że choć o konieczności przestawienia się na tory samopomocy mówiono już jesienią 1944 r., to jednak WOS nie miał wówczas realistycznej koncepcji pracy w tej dziedzinie⁷⁰. Działania WOS koncentrowały się wtedy na umacnianiu dostatecznie rozwiniętej już sieci KOS drogą instrukcji i wskazówek⁷¹. Przyznać należy

⁶⁴ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 51; AAN, ZPP, 756, k. 81; sygn. 783, s. 3—4; sygn. 1498, s. 1.

⁶⁵ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 149; AAN, ZPP, 956, s. 92—93.

⁶⁶ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 51, 149.

⁶⁷ *Ibidem*, k. 150; sygn. 216/47, k. 7; AAN, ZPP, 151, s. 62; sygn. 164, s. 17—18; sygn. 800, s. 17; sygn. 1322, s. 132—134.

⁶⁸ „Wolna Polska” 1944, nr 9, s. 4.

⁶⁹ Por. np. AAN, ZPP, 756, k. 19, 26, 58; CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 51; „Wolna Polska” 1945, nr 21, s. 2.

⁷⁰ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/8, k. 3.

⁷¹ AAN, ZPP, 756, k. 80.

wszakże, iż przedsięwzięciom propagandowym i prasie nie zawsze poświęcano w WOS należyłą uwagę⁷².

Bardzo ważnym elementem w działalności WOS była jego współpraca z „Uprosobtorgiem”. Jak już wcześniej nadmieniono, miała ona swój początek jeszcze przed utworzeniem ZPP. Na przestrzeni lat, do 1946 r. wzajemne stosunki obu stron układały się różnie⁷³. Dla Związku Patriotów Polskich istotne znaczenie miało to, jakie miejsce będą zajmować i jaką rolę odgrywać jego przedstawiciele w bazach „Uprosobtorga”. Tam zapadały przecież uchwały o rozmiarach i asortymencie pomocy dla ludności polskiej. Naturalne więc wydawało się, aby jej reprezentanci dysponowali przy rozdziale głosem decydującym. WOS czynił więc starania o zmianę dotychczasowej struktury „Uprosobtorga” w kierunku zwiększenia ilości baz i składów oraz wyeksponowania i usamodzielnienia czynnika polskiego. Świadectwem tych starań są m. in. dwa memoriały do władz radzieckich, opracowane w październiku 1943 r. i w lutym 1944 r. oraz późniejsze próby⁷⁴. Nie zostały one jednak wprowadzone w życie⁷⁵.

Pracownicy WOS i moskiewskiej centrali „Uprosobtorga” utrzymywali ze sobą częste kontakty. Specjalna sekcja WOS przedstawiała jej (centrali) wnioski o udzielenie indywidualnej pomocy przez bazy, nierzadko wysyłała tę pomoc z Moskwy oraz informowała o tym zainteresowanych (osoby i instytucje). W przypadkach złej pracy aparatu „Uprosobtorga” lub sprzeciwu terenowych władz radzieckich przy próbach organizowania KOS w siedzibach baz, podejmowała skuteczne środki zaradcze. Bywało i tak, że delegowała przedstawicieli ZG ZPP dla kontroli działalności „Uprosobtorga”⁷⁶.

Pomoc WOS z centralnej bazy wspomnianej instytucji miała czasem charakter interwencyjny. Tak np. w lipcu 1945 r., kiedy stan zapasów był niewielki, WOS, wspólnie z istniejącym przy ZG ZPP Komitetem Organizacyjnym Żydów Polskich w ZSRR, opracował plan podziału posiadanej odzieży i żywności dla najbardziej potrzebujących ośrodków, o których ciężkim stanie materialnym informowali przedstawiciele Zarządów Obwodowych ZPP i instruktorzy ZG ZPP. Wysłano wówczas 8 wagonów odzieży, 1 wagon żywności oraz 60 skrzyń (po 14 pa-

⁷² *Ibidem*, k. 16; CA KC, ZPP, sygn. 216/10, k. 51.

⁷³ CA KC, ZPP, sygn. 216/6, k. 28; sygn. 216/11, k. 34, 37; sygn. 216/47, k. 8.

⁷⁴ CA KC, ZPP, sygn. 216/47, k. 8, 9, 15.

⁷⁵ Patrz też *ibidem*, sygn. 216/24, k. 16; sygn. 216/10, k. 149; AAN, ZPP, 756, k. 58; „Nowe Widnokregi” 1943, nr 21, s. 16.

⁷⁶ AAN, ZPP, 756, k. 48, 83—100; CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 8—10.

czek każda) z artykułami spożywczymi. Niezależnie od tego udzielono wtedy pomocy żywnościowej 14 polskim domom dziecka i innym⁷⁷.

WOS utrzymywał ścisły kontakt z aparatem „Uprosobtorga” również podczas akcji rozprawiania, nie podjętych przez polskich adresatów, paczek zagranicznych w okresie rozdziału pomocy dla repatriantów oraz w ostatnim etapie pracy obu stron, przy końcowych rozliczeniach⁷⁸.

Na polu opieki społecznej nad dzieckiem WOS współpracował m. in. także z „Kompoldietem”. Kilka ich wspólnych posiedzeń w latach 1943—1944 poświęcono omówieniu kwestii dotyczących ustalenia kontyngentu dzieci polskich w ZSRR oraz poprawie ich sytuacji materialno-bytowej. Poza tym Wydział zaopatrywał w dodatkowe produkty żywnościowe i artykuły przemysłowe z baz „Uprosobtorga” szereg szkół i domów dziecka (także w okresie, gdy dysponował ograniczonymi środkami). Wskutek starań WOS „Kompoldiet” skierował do polskich instytucji dziecięcych wiele sierot wojskowych, dotąd pozostających bez zorganizowanej opieki⁷⁹.

Wyczerpywanie się zapasów towarów w bazach „Uprosobtorga”, rozrost organizacyjny placówek ZPP i KOS oraz zwiększenie się zakresu ich działania wymagały nowych przedsięwzięć ze strony WOS⁸⁰. Znalazło to wyraz m. in. w opracowanych przezeń memoriałach z 10 i 18 marca 1944 r., skierowanych następnie przez Prezydium ZG ZPP do centralnych władz radzieckich⁸¹.

Dotyczyły one:

- potrzeby udzielenia pomocy ludności polskiej z obwodu Dżambu w Kazachskiej SRR;
- częściowego przesiedlenia z obszarów północnych i wschodnich ZSRR do rejonów o bardziej sprzyjających warunkach klimatycznych;
- dodatkowej pomocy dla ogółu wychodźstwa polskiego;
- rozszerzenia ubezpieczeń społecznych na polskich inwalidów, sieroty, rodziny po poległych oraz większej troski o nie ze strony władz radzieckich;
- przydzielenia obywatelom polskim indywidualnych ogrodów i nasion.

⁷⁷ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 75—77; por. też AAN, ZPP, 755, k. 3; CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 148.

⁷⁸ CAKC, ZPP, sygn. 216/11, k. 16, 23; por. też ibidem, sygn. 216/10, k. 145.

⁷⁹ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 51; sygn. 216/47, k. 11; „Wolna Polska” 1944, nr 9, s. 4.

⁸⁰ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 10, 15; „Wolna Polska” 1944, nr 8, s. 4.

⁸¹ CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 15, 16.

Podniesione zagadnienia były przedmiotem dwóch narad w Radzie Komisarzy Ludowych RFSRR z udziałem delegatów ZPP w marcu 1944 r. i zostały w zasadzie zaaprobowane. WOS uczestniczył następnie czynnie w ich szczegółowym rozpracowaniu poprzez przygotowanie danych o ilości i rozmieszczeniu wychodźstwa polskiego oraz projektu organizacji aparatu przesiedleńczego⁸².

15 marca 1944 r. rząd radziecki wydzielił w formie pomocy dla ludności polskiej obwodu Dżambuł 500 t mąki⁸³. Z kolei na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 5 kwietnia 1944 r.⁸⁴ przyznano obywatelom polskim dodatkową pomoc żywnościową w kwietniu i maju 1944 r. Miesięczny rozmiar tej pomocy miał wynosić na 1 osobę po 2 kg mąki, 1 kg kaszy, 500 g tłuszczu, 500 g cukru i wyrobów cukierniczych, 500 g soli, 1 kawałek mydła gospodarczego. Równocześnie wydzielono dla dzieci 500 tys. m tkanin bawełnianych (po 5 m na osobę) i 15 tys. par obuwia. Radzieckie terenowe władze wykonawcze zostały zobowiązane do udzielenia jednorazowych zasiłków pieniężnych (do 500 rubli), potrzebującym rodzinom wojskowych Armii Polskiej w ZSRR oraz do kontroli ich sytuacji życiowej, jak też do dopilnowania wypłaty należnych rent i zapomóg na równi z rodzinami żołnierzy Armii Czerwonej. Poza tym wyrażono zgodę na przesiedlenie prawie 27 tys. Polaków. Zobowiązano władze republikańskie do kontroli pracy podległych im polskich domów inwalidów i podjęcia kroków w celu poprawy sytuacji pensjonariuszy tych domów. Ponadto utworzono dwie nowe bazy „Uprosobtorga” w miejsce zlikwidowanych na skutek przesiedlenia.

Uzyskanie wymienionych decyzji rządu radzieckiego stanowiło poważny sukces polityczny ZPP. Znaczący udział w jego osiągnięciu miał bezspornie Wydział Opieki Społecznej ZG ZPP. Był on przecież inspiratorem i główną siłą napędową wszelkich poczynań na rzecz poprawy warunków bytu ludności polskiej w ZSRR. Na jego barkach spoczywał również ciężar współodpowiedzialności za należyte przygotowanie, przeprowadzenie i nadzór realizacji wspomnianych uchwał.

Zanim więc rozpoczęło się wydawanie pomocy dodatkowej, WOS dokonał szeregu wstępnych prac organizacyjnych, zarówno w Moskwie, jak i w terenie⁸⁵. Natomiast Prezydium ZG powołało 10 kwietnia 1944 r., obdarzony szerokimi kompetencjami, aparat Delegata Prezydium do

⁸² *Ibidem*, k. 16.

⁸³ *Ibidem*, sygn. 216/24, k. 8.

⁸⁴ *Ibidem*, k. 12—20.

⁸⁵ Por. *ibidem*, sygn. 216/47, k. 17; AAN, ZPP, 756, k. 80, 81.

spraw realizacji postanowienia RKL ZSRR z 5 kwietnia 1944 r. na czele z ówczesnym kierownikiem WOS — J. Grubeckim⁸⁶.

W trakcie rozdziału pomocy radzieckiej okazało się, że kontyngent obywateli polskich znacznie przewyższa wcześniejsze ustalenia. Wtedy to, w rezultacie nowych starań ZPP, rząd radziecki wydzielił uzupełniające dwumiesięczne racje dla blisko 40 tys. osób⁸⁷.

Szczególnie dużo wysiłku poświęcił WOS częściowemu przesiedleniu ludności polskiej. Współ z odpowiednimi władzami radzieckimi zaplanował szczegółowo porządek wysiedlenia, transportu, wsiedlenia i pomocy materialnej dla przesiedleńców⁸⁸. Następnie przy udziale oddelegowanych do tego celu żołnierzy polskich i czynników radzieckich dokonał trudnego i odpowiedzialnego dzieła realizacji przesiedlenia, interweniując równocześnie w przypadkach nieprzestrzegania ustaleń i opóźniania akcji⁸⁹.

11 lipca 1944 r. rząd radziecki, na wniosek WOS, podjął uchwałę o przesiedleniu kolejnej grupy 30 tys. Polaków z północnych i skrajnie południowych rejonów ZSRR na wyzwolone obszary Ukraińskiej SRR i RFSRR. Także i ta akcja odbyła się przy ścisłym udziale i nadzorze ze strony WOS⁹⁰.

Należy sądzić, że i inne ważniejsze inicjatywy ZPP, skierowane do władz radzieckich, choć firmowane oficjalnie przez Prezydium ZG lub jego przewodniczącą, narodziły się w WOS. Dotyczyły one, poza omówionymi, m. in. pomocy dla amnestiowanych na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 11 sierpnia 1944 r. oraz polepszenia sytuacji materialno-bytowej studentów polskich⁹¹.

Poza tym z inicjatywy WOS zorganizowane zostały w Moskwie w 1944 r. warsztaty rzemieślnicze ZPP, pracujące dla potrzeb ZG ZPP i Polaków obwodu stołecznego. Doświadczenia wyniesione z ich funkcjonowania przydały się następnie przy opracowywaniu przez WOS memoriału do „Centropotrebsojuzu” w sprawie tworzenia w terenie polskich spółdzielni pracy oraz zapewnienia im surowców i wyposażenia⁹².

Jeśli już mowa o memoriałach, interesującym faktem będzie zapew-

⁸⁶ CAKC, ZPP, sygn. 216/9, k. 20, 25, 26, 27.

⁸⁷ *Ibidem*, sygn. 216/24, k. 47; AAN, ZPP, 756, k. 80.

⁸⁸ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/24, k. 27—28, 30—31, 37, 38; sygn. 216/30, k. 10; sygn. 216/47, k. 17.

⁸⁹ *Ibidem*, sygn. 216/30, k. 11; AAN, ZPP, 607, s. 172; sygn. 756, k. 15, 81.

⁹⁰ CAKC, ZPP, sygn. 216/24, k. 48—50, 60; AAN, ZPP, 756, k. 82.

⁹¹ CAKC, ZPP, sygn. 216/30, k. 27, 28; por. też AAN, ZPP, 1865, s. 5.

⁹² CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 14, 18; AAN, ZPP, 13, k. 83—86; sygn. 756, k. 65. „Centropotrebsojuz” — Centralny Związek Spożywczych Przedsiębiorstw ZSRR.

ne przypomnienie, że w marcu 1944 r. w planach WOS było opracowanie dokumentu o systemie ochrony pracy i opieki społecznej dla potrzeb odrodzonej Polski⁹³. Nie udało się ustalić, czy zrealizowano ten zamiar.

Zupełnie nowy dział pracy WOS narodził się w momencie, gdy na porządku dziennym stała kwestia powrotu wychodźstwa polskiego z głębi ZSRR do wyzwolonego kraju. Skłoniło to WOS do podjęcia, już w marcu 1945 r., konkretnych przygotowań w sferze organizacyjnej i materialnej⁹⁴. Ówczesny kierownik tego Wydziału — Janina Stebnicka została mianowana 28 marca 1945 r. referentem do spraw repatriacji przy ZG ZPP, koncentrując w swych rękach wszelkie zagadnienia repatriacyjne, które pozostawały w kręgu zainteresowania ZPP⁹⁵. Po podpisaniu polsko-radzieckiej Umowy o opcji i repatriacji (6 lipca 1945 r.), a ściślej: od momentu utworzenia Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej (lipiec 1945 r.) podobną rolę spełniał nowy kierownik WOS — Irena Kuczyńska. Wraz z dr. Henrykiem Wolpe i Aleksandrem Juszkiewiczem tworzyli oni Polską Delegację w tej Komisji⁹⁶.

Działalność WOS wyrażała się wówczas m. in. w skutecznym poszukiwaniu źródeł pomocy odzieżowej i żywnościowej dla repatriantów, propagowaniu wśród Polaków w ZSRR akcji zbiórki na Fundusz Repatriacyjny, wyznaczeniu pełnomocników repatriacyjnych oraz przygotowaniu instrukcji dla KOS-ów, w których określono ich zadania w końcowym okresie pobytu na ziemi radzieckiej⁹⁷. Wspólnie z „Uprosobtorgiem” i Komitetem Organizacyjnym Żydów Polskich Wydział opracował plan podziału, a następnie rozesłał uzyskaną od rządów Polski i ZSRR pomoc dla repatriantów⁹⁸. Jednocześnie zorganizował dla nich dodatkową pomoc żywnościową i odzieżową w trzech punktach granicznych (Medyka, Jagodzin, Brześć)⁹⁹.

W ten oto sposób, także na pożegnanie Polaków z ziemią radziecką, nie brakło akcentu, świadczącego o aktywnej obecności i pracy WOS.

Realizacja rozległych zadań opiekuńczych, stojących przed WOS, była możliwa dzięki niemal codziennej współpracy z władzami radziec-

⁹³ CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 18.

⁹⁴ *Ibidem*, sygn. 216/10, k. 50—51; AAN, ZPP, 756, k. 16.

⁹⁵ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 9.

⁹⁶ „Wolna Polska” 1945, nr 27—28, s. 1.

⁹⁷ CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 77, 149, 150, 151; AAN, ZPP, 755, k. 167; sygn. 756, k. 16; „Wolna Polska” 1945, nr 30, s. 4; nr 43—44, s. 6.

⁹⁸ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/10, k. 67, 116—118, 124, 149; AAN, ZPP, 755, k. 35, 36, 167; sygn. 756, k. 16; „Wolna Polska” 1945, nr 27—28, s. 6; 1946, nr 5, s. 4.

⁹⁹ CAKC, ZPP, sygn. 216/11, k. 23; AAN, ZPP, 756, k. 17.

kimi różnych szczebli¹⁰⁰ oraz wykorzystaniu rzesz aktywu terenowych instancji ZPP i Komisji Opieki Społecznej. Uwidocznilo się to w organizacji i zapewnieniu w miarę normalnego funkcjonowania setkom polskich instytucji opiekuńczych, w organizowaniu różnorodnych form pomocy materialnej dla poszczególnych kategorii ludności polskiej, w działalności instruktażowej, wreszcie w niesieniu otuchy moralnej, choćby przez sam tylko fakt troski o byt wychodźstwa polskiego.

Bazą materialną, na której opierał się WOS były, pozostałe po likwidacji placówek ambasady rządu londyńskiego w ZSRR, dary zagraniczne, pomoc rządów radzieckiego i polskiego oraz rezerwy własne, mobilizowane w drodze samopomocy społecznej. W pracy swej WOS znalazł sojuszników w Wydziałach Wojskowym, Oświaty i Kultury oraz Organizacyjnym ZG ZPP, jako że niektóre ich przedsięwzięcia zbiegały się z jego działalnością. Dzięki temu wspólnie rozwiązywano pewne kwestie jakże trudnego przecież odcinka pracy, jakim była opieka społeczna¹⁰¹.

W ciągu 3-letniej historii Wydział Opieki Społecznej ZG ZPP przeżywał okresy bardziej i mniej intensywnej pracy. Zależało to dość ściśle od tego, kto nim sterował oraz od tego, czy przeprowadzono wówczas szersze akcje opiekuńcze. Szczegółowe ich omówienie jest utrudnione przez brak wyczerpujących materiałów źródłowych.

Tabela 1

Kierownicy Wydziału Opieki Społecznej ZG ZPP w ZSRR
1943—1946

Imię i nazwisko	Termin
Bolesław Drobner	12.06.1943—1.09.1943
Jan Grubecki	2.09.1943—1.08.1944
p.o. Wojciech Chabasiński	1.08.1944—14.08.1944
Marian Siemiatycki	15.08.1944—1.11.1944
p.o. Janina Stebnicka	? 11.1944—? 12.1944
Franciszek Sędziński	20.12.1944—15.02.1945
p.o. Janina Stebnicka	1.03.1945—31.03.1945
Stanisław Anioł	1.04.1945—26.06.1945
p.o. Janina Stebnicka	1.07.1945—4.07.1945
Irena Kuczyńska	5.07.1945—1.08.1946
p.o. Janina Stebnicka	19.04.1946—? ? 1946

Źródło: CA KC PZPR, ZPP, sygn. 216/9, k. 2; sygn. 216/30, k. 26; sygn. 216/18, s. 15, 20a, 22a, 45a, 53a, 61a, 66a, 68a, 83a, 84a, 142a; sygn. 216/47, k. 7; AAN, ZPP, 27, s. 117; sygn. 618, s. 6; sygn. 756, k. 124; sygn. 760, s. 382; sygn. 761, s. 148; sygn. 779, s. 54, sygn. 1403, k. 20.

¹⁰⁰ Por. CAKC, ZPP, sygn. 216/8, k. 8.

¹⁰¹ Por. np. AAN, ZPP, 599, s. 3; CAKC, ZPP, sygn. 216/47, k. 11—12; „Wolna Polska” 1944, nr 9, s. 4.

Wydaje się jednak, że bez ryzyka większego błędu można stwierdzić, iż najbardziej pracowite okresy przypadają wówczas, kiedy WOS kierowali J. Grubecki i I. Kuczyńska. J. Grubecki zorganizował od podstaw pracę Wydziału, walczył przyczynił się do rozbudowy sieci KOS oraz zainicjował szereg ważnych, dla poprawy sytuacji wychodźstwa polskiego, akcji. J. Kuczyńskiej, znającej dobrze z autopsji potrzeby rodaków w terenie¹⁰², przypadło wraz z Wydziałem zdawać egzamin z politycznej i organizatorskiej dojrzałości w pracowitych i trudnych zarazem miesiącach repatriacji oraz zakończyć działalność ZPP w ZSRR. Egzamin ten zakończył się pomyślnie.

Instytut Historii
Zakład Historii Narodów ZSRR

Альбин Гловацки

ВОЗНИКНОВЕНИЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТДЕЛА
ОБЩЕСТВЕННОЙ ОПЕКИ ГЛАВНОГО ПРАВЛЕНИЯ СОЮЗА ПОЛЬСКИХ
ПАТРИОТОВ В СССР (1943—1946 гг.).

Статья, впервые в историографии касающаяся СПП в СССР, рассматривает условия возникновения, структуру, а также деятельность общественной опеки на уровне Главного Правления СПП в СССР. Представляет примеры конкретных мероприятий Отдела Общественной Опеки ГП СПП, заключающиеся в оказании помощи польскому населению в СССР, а также в создании для неё сети общественной опеки в районах.

Обсуждает сотрудничество Отдела с центральными советскими учреждениями („Упрособторг“ и „Компольдет“) и с аппаратом ГП СПП.

На фоне хлопот и трудностей представляет роль Отдела в улучшении жизненной ситуации поляков в СССР, а также несомненные его достижения в этой области.

¹⁰² Działała aktywnie w Zarządzie Obwodowym ZPP i KOS w Akmolińsku (dziś: Celinograd, Kazachska SRR), AAN, ZPP, 1432, s. 11, 55; sygn. 1437, s. 247.

